

NORDISKA MUSEET

Ex. A

N.M.11 vägliden
1984

P L Å T M E D F Ä R G på Nordiska museet från den 24 oktober 1984

Lack-konsten har sitt ursprung i Orienten. Redan på 1100-talet f Kr kunde man tillverka lackerade träarbeten i Kina och från 200 e Kr i Japan. Så småningom blev japanerna skickligare än kineserna både i att utforma dekoren och att få lacken hård och hållbar. Därför var "japanning" länge det uttryck man brukade använda om lackerade varor, även de som tillverkades i Europa och Amerika. I L.N. Synnerbergs Svenskt Waru-Lexicon, tryckt så sent som 1815, uppräknades under "Japaniskt bleckarbete" en mängd olika artiklar av lackerad bleckplåt.

Kunskapen om den orientaliska konsten och konsthantverket nådde Europa bl a genom förmedling av jesuitpräster utsända till Asien för att missionera. En ännu viktigare roll spelade de holländska, de portugisiska och något senare de engelska ostindiska kompanierna. Genom handeln spreds siden, kryddor, ädelstenar, porslin, lackarbeten m m över stora delar av den då kända världen.

När Charles II av England 1662 gifte sig med infantan Katarina av Braganza förde hon med sig en hemgift av oanade rikedomar, bl a en del högklassiga orientaliska lackarbeten som väckte stort intresse i hennes nya hemland. I Orienten använde man vid lackframställningen saven från ett specialtt träd, "Rus vernicifera". Man kunde använda ända upp till trettio lager av detta transparenta lack för att få fram den eftertraktade hårda och glänsande ytan. I England, liksom på andra håll i Europa, försökte man lista ut tillverkningshemligheterna i framställningen men utan att lyckas. I stället började man imitera lackarbetena och fick fram en egen industri med fabriker bl a i Pontypool, Usk, Birmingham och Wolverhampton.

Staden Pontypool i södra Wales var känd för sin gruv- och järnindustri. Den blev tidigt ett centrum för den europeiska tillverkningen av lackerade bleckvaror. Det var här, vid familjen Hanburys fabriker, man 1698 uppfann en ny valsningsteknik för att få fram en tunn och jämn järnplåt som var av högre kvalitet än den man tidigare importerat från Tyskland. Vid Pontypool fulländades också metoden att framställa förtent plåt och få den rostfri. Mot slutet av 1720-talet hade man vid fabriken experimenterat fram en dittills oöverträffad lackeringsteknik genom att blanda asfalt, umbra och rå linolja som man beströk plåten med. Efter upphettning i ugn fick man en mycket hård och glänsande brun beläggning. Till denna blandning kunde man tillsätta andra färgstoffer och på så sätt få fram olika bakgrundsfärger för dekoren.

Materialet lämpade sig väl för tillverkning av allehanda hushållsartiklar, t ex kaffe- och tékannor, skrin, dosor, urnor, ljusstakar, ljussaxbrickor och pennfat. Men om man utgår från det bevarade beståndet av föremål måste ändå brödfat och brickor upptagit den ojämförligt största delen av produktionen.

De tidigaste brickorna, från ca 1750 - ca 1800, har oftast en med små hål genombruten kant, s.k. "lace-edge", spetskant. Den handmålade dekoren av blommor och frukter mot svart eller sköldpaddsimiterande botten, är av mycket hög klass. Den enda bricka av detta slag museet äger, kan attribueras till Pontypool. Den finns utställd liksom även ett ovalt brödfat med kinesisk dekor, som tillhört skalden Carl Michael Bellman. Också detta är ett Pontypoolarbete från 1700-talets senare del.

Den engelska produktionen av brickor var störst mellan 1815 - ca 1850. Redan då sökte fabrikanterna finna nya framställningsmetoder för att kunna massfabricera billigare produkter. Även om många moment i tillverkningen skedde för hand, tog maskinerna över, t ex pressning och falsning. Delar av dekoren målades fortfarande för hand. Men mycket utfördes med schablonmåleri, dekalkomani och så småningom med litografiska tryckmetoder. Efterfrågan ökade trycket på industrin. Med massfabrikationen följde en sjunkande kvalitet. Mekaniseringen av arbetet medverkade till att försämma tillverkningen. Föremålen förlorade sin popularitet. Många verkstäder fick slå igen.

I Sverige har vi aldrig haft en fabrikation av lackerade bleckvaror som kan jämföras med den engelska. I England fanns redan på 1600-talet stora industrier som tillverkade både råmaterial och färdiga varor. I vårt land hade vi en hantverkarstam inom skilda yrken med oftast tämligen små verkstäder. Detta gällde också bleckslagarna som yrkesgrupp. Tillverkningen skedde för hand ännu under 1800-talets senare del. Då först började man skaffa mindre maskiner för pressning, falsning etc.

Den äldre bleckvarutillverkningen är inte mycket känd. Föremålen är endast undantagsvis signerade. Vi finner tidigt föremål som är målade och dekorerade direkt på den oförtenta plåten. Man kunde dock förtenna järnplåt. Så är t ex skråsparbössan från 1652 målade på förtent plåt. De som utförde dekoren är anonyma men har säkert tillhört något målarämbete. Eller också var de lackerare eller förgyllare.

Åtminstone en fabrikör har signerat sina alster. Det är Otto Fredric Richman, född 1750, son till en löjtnant vid Dalregementet. Han ägde gården Sandsberg i Sundborns socken och grundade där en industri för "laquerade thébrickor, thékök, kaffekannor m. fl. sådana arbeten liknande de Engelska". Han använde både koppar- och bleckplåt som underlag för lackering och är känd för sin stora yrkesskicklighet. Många av produkterna från denna lilla industri är signerade med en stansad metallplåt fastlodd vid föremålets undersida: O.F. RICHMAN FAHLUN OCH SANDSBERG. Två av hans kaffekannor finns utställda i montern "Kaffe och té". Fabriken finns ommämd redan på 1790-talet och existerade i varje fall ännu 1823.

Sveriges äldsta bleckvarufabrik är Janne Elgqvists i Nybro. Den grundades 1867 av hans far, som inköpt ett äldre bleckslageri. Numera tillhör fabriken som så många andra PLM-koncernen. Många bleckvarufabrikanter började med en liten hantverksrörelse som undan för undan utvidgades. Så var också fallet med landets en gång största bleckvaruindustri, nämligen Bleckvarufabriken i Malmö som hade sitt ursprung i en liten leksaksfabrik i Åkarp, grundad 1890.

Under 1930-talet fanns ett dussintal stora bleckvarufabriker som grundats under senare delen av 1800-talet eller 1900-talets början. Under flera decennier tillverkade de en mängd artiklar för hushållsbruk av järnplåt, -galvaniserad, förtent, lackerad eller emaljerad - men också av koppar- och aluminiumplåt. Fabrikernas tryckta priskuranter är med

sina pris- och måttsuppgifter utmärkta källor till kunskap om de föremål som användes i dåtidens hem och hushåll.

Användningen av förtent bleckplåt som material till förpackningar för födoämnen går tillbaka till 1800-talets första hälft. Före 1870-talet tillverkades de för hand. Därefter började man i allt större utsträckning använda maskiner. En metod att trycka med färg på plåten, "transfer printing" dvs överföringstryck, uppfanns i England 1860. Med denna kunde man endast trycka på plana ytor. Men med det nya litografiska tryckförfarande som en engelsman tog patent på 1875 blev det möjligt att trycka dekor även på ojämna ytor. Med hjälp av de nya maskinerna revolutionerades förpackningsindustrin. Bleckvarufabrikerna och tryckerierna kunde möta kraven från den snabbt expanderade konserv- och födoämnesindustrin.

Det var i synnerhet tillverkarna av konfektyrer och kex som tillvaratog möjligheterna att öka sin försäljning med hjälp av lockande färgrika förpackningar som t ex den utställda kexburken från Huntley & Palmer i form av ett bokband.

Traditionen från bleckvarufabrikerna är i hög grad levande. Utbudet av roliga och färgglada burkar, brickor, förpackningar och t o m leksaker, av förtent plåt är fortfarande stort. Plasten har inte helt tagit över!

Stockholm den 22 oktober 1984

Inger Bonge-Bergengren